

УДК 614(477.54)(091)«1950/1980»

І.Ю. Робах

ВПЛИВ САНІТАРНОГО ВПОРЯДКУВАННЯ ХАРКОВА НА ПОКРАЩЕННЯ УМОВ ЖИТТЯ ЙОГО МЕШКАНЦІВ У 50–80-ТІ РР. ХХ СТ.

На підставі низки архівних і опублікованих документів аналізується вплив заходів щодо санітарного впорядкування Харкова на умови життя його мешканців у 50–80-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: охорона здоров'я, санітарне впорядкування, умови життя, Харків.

На основании архивных и опубликованных документов анализируется влияние мероприятий по санитарному благоустройству Харькова на условия жизни его жителей в 50–80-е гг. ХХ в.

Ключевые слова: здравоохранение, санитарное благоустройство, условия жизни, Харьков.

Based on the archive and published documents the author analyzed the influence of sanitary activity in Kharkiv of the 50–80's of the 20th century on the living conditions of townfolk.

Key words: Kharkiv, living conditions, public health, sanitary activity.

Постановка проблеми. Сучасні процеси становлення нової системи охорони здоров'я в Україні вимагають усвідомлення і творчого осмислення історичного досвіду. Без вивчення соціальної історії охорони здоров'я та специфіки місцевих умов розвитку цієї діяльності неможливе вироблення новітньої теорії охорони здоров'я та створення її української моделі. Відзначений недавно 350-річний ювілей Харкова значно посилив інтерес громадськості до всіх складових історичного розвитку другого за величиною та значущістю міста України, зокрема й до історії охорони здоров'я в ньому.

Санітарна діяльність – важлива складова охорони здоров'я. Неупереджене вивчення досягнень і проблем харківської охорони здоров'я другої половини радянської доби дозволить у ході створення нової моделі української медицини відмовитися, як від огульного заперечення радянського досвіду, так і від сліпого його копіювання.

Аналіз актуальних досліджень. На жаль, студій, присвячених історії санітарної діяльності в Харкові, як і взагалі історії харківської охорони здоров'я дуже небагато. Серед існуючих виділимо фундаментальну колективну монографію «Історія міста Харкова ХХ століття» (Харків, 2004), в якій темі статті приділено декілька абзаців [7, с. 497–499], а також навчальний посібник з курсу краєзнавства для студентів вищих медичних і фармацевтичних навчальних закладів «Історія охорони здоров'я в Харкові» (Харків, 2008) [9]. Питання санітарного благоустрою міста широко висвітлювалися і активно дискутувалися на сторінках тогочасної харківської преси [1–4; 6; 10–12]. Газетні публікації прислужилися авторові і як нарративні історичні джерела.

Мета статті. На підставі низки архівних і опублікованих документів проаналізувати вплив заходів щодо санітарного впорядкування Харкова на умови життя його мешканців у 50–80-ті рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У 50-ті роки ХХ ст. санітарний стан Харкова важко було назвати задовільним.

Насамперед різко відчувався брак питної води. У цей період, як і в наступні роки, водопостачання міста здійснювалося, в основному,

міським артезіанським водопроводом і річковим водопроводом селища Кочеток з ріки Сіверський Донець. Водогінна мережа була розвинута недостатньо, і населення міських околиць одержувало воду з водорозбірних колонок та шахтних колодязів громадського користування. Водопроводи ж, що існували, були дуже старими, зношеними, прилади на мережі застаріли і не відповідали санітарним вимогам, не забезпечуючи ізоляцію питної води від зовнішнього середовища. Особливо гостро брак питної води відчувався в літню пору, коли в окремих районах міста (Лиса Гора, Померки, Основа, селище імені Герцена, селище імені Фрунзе і навіть частина центрального Нагірного району) вода подавалося з великими перебоями і не вище перших поверхів. В особливо несприятливих умовах виявилися робочі селища: Салтівські (№№ 2 і 3), імені Герцена, Східний, Ново-Західний, де в той час розгорталася інтенсивне житлове будівництво без відповідного забезпечення населення новобудов водою. Водоспоживання на душу населення в Харкові було вкрай нерівномірним. Якщо в окремих, «елітних» частинах міста на одну людину приходилося від 250 до 350 літрів на добу, то в тих місцях, де населення користалося водою з двірських і вуличних водорозбірних колонок, а також шахтних колодязів, водоспоживання на одну людину за добу складало від 20 до 50 літрів.

Міська каналізація охоплювала не більш 50 % усього населення міста. Стічні води по колекторах надходили на головну насосну станцію на Греківській вулиці, звідки перекачувалися на біологічну станцію. Біостанція пропускала за добу стоків у півтора рази більше своєї розрахункової потужності, що перевантажувало всі очисні спорудження і приводило до значних дефектів очищення стічних вод. Унаслідок перевантаження очисних споруджень і колекторів відбувалося часте фонтанування стоків через оглядові колодязі і систематичний випуск їх без очищення в малопотужні ріки міста, які у літню пору широко використовувалися населенням для купання. Будівництво каналізаційних мереж систематично відставало від планових показників. І все-таки наприкінці 50 – початку 60-х років були введені до ладу Безлюдівська біостанція і ряд нових колекторів, розширена головна біологічна станція. Це дея-

кою мірою розвантажило систему очищення стічних вод Харкова [5, ф. 69, оп. 24, спр. 4, арк. 99–100; оп. 32, спр. 1, арк. 223; ф. Р–1962, оп. 4, спр. 7, арк. 39; оп. 7, спр. 1, арк. 6–8; спр. 2, арк. 3, 8, 9].

Харківські ріки – приймачі стічних вод, залишалися неупорядженими і забрудненими. Ступінь їхнього забруднення фекально-господарськими і зливовими стоками вважалася високою. Забруднення і zalивання маловодних харківських рік підсилювалося й у результаті скидання в них недоочищених очисними спорудженнями стічних вод, і в результаті викидів заводами стоків, що зовсім не очищалися, і в результаті постійних аварій колекторів і насосної станції. Таким чином, ріки міста власне кажучи, являли собою стічні канали. Однак, незважаючи на це, у липні-серпні харків'яни активно купалися в них і прали білизну внаслідок браку водопровідної води. А це, у свою чергу, приводило до ще більшого забруднення рік [2, с. 1191–1194; 5, ф. 69, оп. 32, спр. 1, арк. 224; ф. Р–1962, оп. 7, спр. 2, арк. 6–7].

У середині 50-х років Харків залишався досить брудним містом. Прибирання вулиць належним чином налагоджене не було. Утилізація сміття на смітниках, що існували, не відповідала мінімальним санітарно-гігієнічним вимогам. Вивіз рідких нечистот здійснювався тільки в обсязі 30 % від необхідного, затримка з їхнім вивозом складала 2-3, а іноді й більше тижнів, що приводило до переливання нечистот з вигрібних ям і забруднення навколишньої території. Катастрофічно не вистачало громадських убиралень, каналізованих двірських убиралень, а біля двохсот дворів не мали навіть самих примітивних убиралень. Убиральні ж, що існували, у переважній більшості знаходилися в антисанітарному стані і вимагали ремонту. Такий антисанітарний стан міста сприяв появі інфекційних захворювань серед населення.

З другої половини 50-х стан очищення міста став поступово змінюватися на кращий. До 1960 року значно зросла кількість автотранспорту, призначеного для вивозу сміття, асенізаційних цистерн, поливалок й іншої техніки, що дало можливість зробити Харків набагато чистішим [5, ф. 69, оп. 24, спр. 4, арк. 99–100; ф. Р–1962, оп. 4, спр. 7, арк. 39; оп. 7, спр. 1, арк. 4; спр. 2, арк. 12–14].

У 60-ті роки стан водних ресурсів міста продовжував залишатися важким. Не вистачало технічної води для заводів і фабрик, а для харків'ян – звичайної чистої питної води. У той же час міське керівництво ухвалило та виконало ряд рішень щодо корінного поліпшення річкової мережі в місті. Були проведені широко-

масштабні роботи в цьому напрямі: здійснено очищення рік, споруджені набережні, на малопотужних харківських ріках з'явилися акваторії, а місця навколо них були перетворені в зелені масиви. Очищенню рік у місті сприяли й розширення мережі очисних споруджень, і активізація наглядової діяльності з охорони рік, ставків і водоймищ від забруднення. У розвитку харківської каналізації в цей період відбувся дійсний прорив. За семирічку (1959–1965 рр.) потужність очисних каналізаційних споруджень у Харкові зросла в 2,2 рази, а за роки наступної 8-ої п'ятирічки (1966–1970 рр.) потужність міської каналізації була підвищена ще на 83 % [5, ф. 69, оп. 40, спр. 2, арк. 70; оп. 42, спр. 132, арк. 111].

З другої половини 60-х років у Харкові об'єктом більш пильної уваги міських служб стало атмосферне повітря. При Харківському міськвиконкомі був сформований спеціальний комітет з охорони атмосферного повітря. На 37 промислових підприємствах були створені лабораторії для дослідження атмосферного повітря. Низка підприємств, що виступали джерелами забруднення атмосферного повітря, були закриті, частина з них демонтована і переведена за місто [5, ф. Р–1962, оп. 6, спр. 245, арк. 26, 28; оп. 7, спр. 338, арк. 3]. За 1968–1969 рр. на підприємствах Харкова було споруджено 170 установок з уловлювання промислових викидів. Велике значення для оздоровлення повітряного простору мало створення санітарно-захисних зон. Кращими такі зони були в Орджонікідзевському районі. У результаті рівень забруднення харківського повітря знизився і не перевищував у цілому встановлених на той час норм. Проте у пробах повітря, узятих міською санепідемстанцією в 1969–1970 рр. навколо таких промислових гігантів, як ХТЗ, ТЕЦ-3, завод ім Малишева, ХТГЗ, «Серп і Молот», концентрації шкідливих домішок значно перевищували максимально допустимі. З 64 підприємств Харкова, які знаходилися під санітарним контролем, у 1969 р. цілком були обладнані газопиловолюючими установками тільки 37, частково – 18, а на 9 заводах їх не було ще зовсім. На вуличних магістралях міста з інтенсивним рухом автотранспорту концентрація окису вуглецю перевищував допустиму норму в 5–20 разів [11; 12].

У 70-ті роки побудували канал Дніпро-Донбас. Однак водовод від нього до Харкова, що повинний був вирішити проблему забезпечення міста водою, довершений не був. І все-таки в умовах дефіциту води її споживання в Харкові удалося збільшити з 247 л на людину за

добу в 1970 р. до 360 л на людину за добу в 1979 р. [1; 5, ф. Р–1962, оп. 6, спр. 245, арк. 7].

У період 70-х років продовжувалося активне будівництво газопиловловлюючих споруджень на промислових підприємствах міста, були впроваджені нові технологічні процеси, що дозволили значно скоротити або цілком ліквідувати шкідливі викиди в атмосферу. Тільки за роки 10-ої п'ятирічки (1976–1980 рр.) було введено в дію 728 газопиловловлюючих споруджень, близько 2000 ефективних вентиляційних установок. Концентрація шкідливих речовин в атмосфері міста знизилася на 25 %. Особливо скоротили шкідливі викиди ХТЗ, заводи ім. Малишева, «Кондиціонер», Холодильних машин, Плитковий, Канатний [5, ф. 69, оп. 54, спр. 1, арк. 29; ф. Р–1962, оп. 7, спр. 795, арк. 90].

80-ті роки були роками, коли рішенням екологічних проблем стало приділятися особливо пильна увага. У 11-й п'ятирічці (1981–1985 рр.) в стислий термін був побудований водовод від селища Кочеток до Харкова. І, нарешті, довершений і задіяний водовод з каналу Дніпро-Донбас, довжиною понад 140 км. Це значно поліпшило стан водопостачання.

Був побудований найскладніший об'єкт санітарного очищення міста – сміттєспалювальний завод. Зроблено реконструкцію Безлюдівських і Диканівських очисних споруджень, упроваджена низка маловідхідних і безвідхідних технологічних процесів та системи оборотного водопостачання на промислових підприємствах міста [5, ф. 69, оп. 61, спр. 3, арк. 26, 27; оп. 65, спр. 1, арк. 22, 23, 100].

У другій половині 80-х санітарний стан міста в цілому поліпшувався. Було побудовано майже 300 нових пилогазоочисних установок загальною потужністю 8 млн. м³/годину, 60 систем водоочищення загальною потужністю 50 тис. м³/добу, 100 систем оборотного водопостачання продуктивністю понад 900 тис. м³/добу, переведено на газоподібне паливо 3,5 тис. автомобілів, створено нові «зелені зони». Це привело до зниження викидів шкідливих речовин в атмосферу міста в 1,5 рази і значного зменшення скидання забруднених промстоків у промислові водоймища.

Але, незважаючи на всі зусилля, наприкінці 80-х років ріки Лопань, Харків і Уди були переведені в VII клас забруднення («вода надзвичайно забруднена»). До початку 90-х кількість забруднень, що спускалися в ріки міста, зросло в порівнянні з 1960 р. майже в'ятеро і складало 370 тис. умовних тонн на рік, що привело, зокрема, до росту донних відкладень до 1,5 м. Харківську воду допомагали забруднювати й сусіди. Харків наполовину забезпечувався во-

дою Печенежським водоймищем. Отож Білгородський і Шебелинський промвузли давали такі добавки в харківську питну воду, які очисні спорудження практично не очищали.

Стан повітряного басейну міста до початку 90-х років не відповідав санітарним нормам. З урахуванням усіх досягнень щодо зменшення шкідливих викидів в атмосферу вони склали 210 тис. тонн на рік, тобто понад 100 кг на кожного жителя, що перевищувало гранично припустимі концентрації (ГПК) у 2-4 рази.

Причому, якщо істотних успіхів удалося досягти в справі зменшення викидів промисловими підприємствами, то автотранспорт міста ці успіхи цілком звів на нуль. Його кількість значна збільшилася. Широке застосування етилованого бензину, що поставляв в організми харків'ян свинець, приводило до величезних перевищень ГПК. На долю автотранспорту припадало понад 70 % забруднень атмосфери. У середньому по місту забруднення повітря СО перевищувало ГПК у 2,5 рази, пилом – у 2 рази, а в деяких районах у 15-20 разів перевищувалися ГПК.

На жителя Харкова припадало всього 18 м² зелених насаджень, при республіканській нормі 21 м², та й вони були розміщені вкрай нерівномірно. При цьому, наприклад, Держинський райвиконком ухвалив рішення, що призвело до знищення гаю 200-літніх дубів по вулиці Галана.

Сміттєспалювальний завод притупив гостроту, але не зняв проблеми переробки й утилізації промислових, енергетичних, побутових та інших відходів. Харків і його околиці буквально буяли самовільними смітниками відходів, у тому числі токсичних [5, ф. 69, оп. 72, спр. 1, арк. 104; спр. 59, арк. 30–34, 52, 55, 63, 72, 85].

Кризові явища, що наростали в радянському суспільстві наприкінці 80-х – на початку 90-х років, безпосередньо вплинули на діяльність санітарних служб. Це проявилось в рецидивах явищ, з якими здавалося вже давно покінчено. Так, у каналізаційних мережах й у воді рік Харків і Уди став періодично виділятися холерний вібріон. У дитячих установах Харкова широкое поширення одержав педикульоз. Учасилися спалахи дизентерії [3; 4; 6; 10].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, поряд із безперечним прогресом, що вражає успіхами, досягнутими в результаті завзятої праці харків'ян з оздоровлення міського середовища, низка загальних проблем ще чекала на своє розв'язання. Тому перспективним напрямом подальшого студіювання проблем санітарного благоустрою Харкова є аналіз спроб їх розв'язання на на-

ступному, пострадянському етапі розвитку міста. Іншою лінією дослідження може стати розширення його територіальних меж до масштабів всієї України.

ЛІТЕРАТУРА

1. В ім'я радянської людини: цифри і факти про розвиток охорони здоров'я у м. Харкові // Вечірній Харків. – 1980. – 9 серпня.
2. Вишневская С. М. Санитарно-гельминтологическое состояние рек Харькова / С. М. Вишневская, Р. И. Зак-Лепская, М. П. Дейнеко // Врачебное дело. – 1956. – № 11. – С. 1191–1194.
3. Генкин А. Оснований для тревоги нет, но... / А. Генкин // Красное знамя. – 1991. – 31 августа.
4. ГЧПК. Не путать с ГКЧП // Слобода. – 1991. – 18 сентября. – С.4.
5. Державний архів Харківської області.
6. Диденко И. Купаться можно, а торты лучше не есть! / И. Диденко // Слобода. – 1991. – 3 июля. – С.5.
7. Історія міста Харкова ХХ століття / [редкол.: О. Н. Ярмиш (кер. авт. кол.) та ін.] – Х.: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
8. Казачков Л. И. Гигиеническая оценка канализования города Харькова / Л. И. Казачков, П. Н. Маликов // Итоговая годичная научная сессия [Укр. университета усовершенствования врачей] 5–7 сентября 1956 г. – Х., 1956. – С. 12–16.
9. Лісовий В. М. Історія охорони здоров'я в Харкові: навч. посіб. / В. М. Лісовий, І. Ю. Робак. – Х.: ХНМУ, 2008. – 178 с.
10. Слободенко К. Вшивые среди нас / К. Слободенко // Слобода. – 1991. – 31 мая. – С.6.
11. Чепракова О. М. Харкову – чисте небо / О. М. Чепракова // Вечірній Харків. – 1970. – 7 серпня.
12. Шевченко І. Харкову – чисте небо / І. Шевченко, С. Рахмаїл // Вечірній Харків. – 1970. – 11 липня.